

המעלה של יושר פרטי שהיא מידת החסידות

מקורות עבריים בעבודת מוסמך משנת 1678 באוניברסיטת לייפציג

מאת

יצחק אנגלרד*

המאמר עוסק בתופעה מעניינת – סטודנט לפילוסופיה ולתאולוגיה באוניברסיטת לייפציג מסתמך בעבודת המוסמך שלו על מקורות יהודיים רבים ומביאם בלשונם המקורית. אלה הם המקורות (מלבד הפניות רבות לתנ"ך): תלמוד ירושלמי, תלמוד בבלי, פרקי אבות, ספר מבחר הפנינים, רמב"ם (משנה תורה), ספר אורחות חיים. התופעה של הסתמכות על מקורות יהודיים משתלבת באווירה הרוחנית ששררה באוניברסיטאות הפרוטסטנטיות, שעמן נמנתה אוניברסיטת לייפציג, שהביאה לידי "תחיית העברית". נושא העבודה הוא "היושר הפרטי" המהווה מעלה אישית של הפרט ביחסו עם הזולת. היושר הפרטי שונה מן "היושר הציבורי", המכוון לשופט שעה שהוא פוסק את פסקו במסגרת מלאכתו השיפוטית.

עבודת המחבר בנויה על ארבעה עקרונות כלליים שעליהם הוא משתית את הגדרת מידת היושר הפרטי. אלה הם העקרונות: היושר הפרטי מפרש אמירות ועובדות דר-משמעיות לצד הטוב יותר; היושר הפרטי סובל את החולשות ואת העבירות הקלות של אדם קרוב ומכסה עליהן; היושר הפרטי מתקן שגיאות חמורות; היושר הפרטי מסתיר את הטעויות העלומות שהן קלות. לשם פירוט עקרונות אלה מסתמך המחבר, בנוסף על המקורות היהודיים, גם על מקורות קלאסיים ונוצריים רבים. יש להניח שבמערכת המשפט הישראלי מצויות הוראות אחדות הקרובות לעקרונות הנזכרים של יושר פרטי, אך שלא כמו בהלכה היהודית תכליתן אינה להביא את היחיד לשלמות המידות אלא למנוע ממנו גרימת נזק לזולת.

בעת ביקורי בספרייה העשירה של מדינת בווריה בעיר מינכן¹ נודמנה לידיי – במסגרת מחקרי על מושג הצדק האריסטוטלי² – עבודת מוסמך של סטודנט לפילוסופיה ולתאולוגיה

* פרופסור מן המניין (אמריטוס), הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים; שופט בית המשפט העליון בדימוס. אני מודה לחברי מערכת "משפטים" על הערותיהם המועילות.

1. Bayerische Staatsbibliothek

2. המחקר פורסם כספר: IZHAK ENGLARD, CORRECTIVE AND DISTRIBUTIVE JUSTICE – FROM ARISTOTLE TO MODERN TIMES (2009).

שהוגשה לפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטת לייפציג.³ בדפדפי בחיבור הקצר יחסית (כ־25 עמודים), שכנהוג נכתב בשפה הלטינית, הופתעתי לראות הבאות אחדות באותיות עבריות. טיב המקורות עורר את תשומת לבי: תלמוד ירושלמי, תלמוד בבלי, פרקי אבות, ספר מבחר הפנינים, רמב"ם (משנה תורה), ספר אורחות חיים. כל אלה צוטטו בעברית. נוסף על המקורות הנזכרים מסתמך המחבר על מקומות רבים בתנ"ך אם כי את אלה הביא בלשון הלטינית. אך לא זו בלבד, אלא שבראש החיבור מופיעות המילים העבריות: "בעזרת השם".⁴ אין פלא כי עלתה בי המחשבה שמדובר בסטודנט יהודי או אחד ממוצא יהודי. ואמנם שמו Jacobus Laue היה עשוי להיות גם שם יהודי.⁵ אולם על יד שמו של התלמיד צוין כי הוא בא מן העיר אשרסלבן (Aschersleben) שבסקסוניה-אנהלט, שמתוכה גורשו היהודים כבר בסוף המאה ה־15, והיישוב היהודי התחדש בה רק בראשית המאה ה־19 בעת השלטון הצרפתי. יתרה מזו, אין להניח כי יהודי היה בזמן ההוא סטודנט לתאולוגיה נוצרית-פרוטסטנטית. ואמנם המחבר, שהיה פעיל בשנים 1678–1731, שימש לאחר לימודיו ארכידיאקון, דהיינו כומר שני, בכנסייה הפרוטסטנטית על שם סטפן הקדוש בעיר אשרסלבן.⁶

סיבת ההסתמכות על מקורות יהודיים בשפה העברית נעוצה אפוא באווירה הרוחנית ששררה באותה התקופה באוניברסיטת לייפציג שנוסדה בשנת 1409 והפכה לפרוטסטנטית. הרפורמציה הביאה אתה התעניינות מחודשת ומיוחדת במקורות היהדות, ואחד המרכזים ל"תחיית העברית" היה אוניברסיטת לייפציג.⁷ בתקופת החיבור הנדון

JACOBUS LAUE (PRAES. VALENTINUS FRIDERICUS), DISPUTATIO MORALIS DE AEQUITATE 3
EXTRA IUDICIA (Leipzig, 1678)

4 בראש הערך של העבודה מופיעות האותיות Q.D.B.V., שהן ראשי התיבות של בקשה נפוצה:
"Quod Deus Bene Vertat", "שהאל ינחנו לטובה".

5 השם Laue בא כנראה מהמילים Löwe או Leu, שפירושו אריה.

6 ידועים מן המחבר עוד שני פרסומים: האחד דרשת-הספד לכבודה של אשת הכומר הראשי בכנסיית העיר אשרסלבן, Johannes Knopff : JACOBUS LAUE, DER HERRLICHE STERBE-GEWINN DER IN CHRISTO VERSTORBENEN HEILIGEN (Quedlinburg, 1689). ההספד מתייחס למעמד הנשגב של הקדושים לאחר מותם, על פי הברית החדשה, חזון יוחנן ז' 13–17. הפרסום האחר גם הוא מכיל דרשת הספד – הפעם לכבודה של אלמנת ראש העיר אשרסלבן, JACOBUS : Ascanius Pflaumen : LAUE, GOTTES GNÄDIGE HÜLFPE UNTER DES CREUTZES LAST (Jena) (שנת הפרסום אינה ידועה).

7 ראו על תחיית העברית באירופה במאות ה־16 וה־17: ERIC NELSON, THE HEBREW REPUBLIC: JEWISH SOURCES AND THE TRANSFORMATION OF EUROPEAN POLITICAL THOUGHT 14, 16 (2010): "The Hebrew revival transformed European literature and criticism, medicine and science, theology and ecclesiology, and philosophy and law" ספר זה עוסק באופן בלעדי בהשפעת מקורות היהדות על המחשבה המדינית. השוו למאמר הביקורת על הספר: Yoram Hazony, *The Biblical Century*, 41 AZURE 118 (2010); השוו אברהם מלמד רקחות וטבחות:

שימש התאולוג הלותרני והמומחה לעברית יוהן בנדיקט קרפצוב השני (1639–1699), אחד מבניה של משפחת מלומדים מפורסמת,⁸ פרופסור לשפות שמיות באוניברסיטת לייפציג. הוא נחשב בעל ידע מעמיק בספרות התלמודית והרבנית. מנחה העבודה, פרידריקוס ולנטינוס (Fridericus Valentinus, 1630–1702), היה בלשן באוניברסיטת לייפציג שהדריך עבודות בפילוסופיה, בתאולוגיה ובעברית.⁹

נושא העבודה הוא היושר (*Aequitas*) המופעל מחוץ לפסיקתם של בתי המשפט, דהיינו היושר כמעלה אישית של הפרט; הוא "היושר הפרטי", להבדיל מן המושג שהמחבר מכנה "היושר הציבורי", וכוונתו בביטוי האחרון ליושר שהוא מלאכת בית המשפט.¹⁰ הרעיון בדבר היושר כמידה פרטית – להבדיל מהחלת היושר במשפט – מופיע כבר אצל אריסטו בחיבוריו אתיקה ניקומאכית וריטוריקה.¹¹ במקורות היהודיים רואים בהיבט זה של היושר מידת חסידות.¹²

המחבר מציין בפתח חיבורו כי היושר הוא מידה נחוצה בכל "סוגי החיים", דהיינו לאנשים בכל המעמדות השונים: היא נחוצה לאיש במעמד כנסייתי, כפי שנאמר במקומות אחדים בברית החדשה;¹³ היא נחוצה גם לאיש פוליטיקה – כאן המחבר מפנה לתשובתו המתונה של גדעון לטענות של אנשי אפרים¹⁴ תוך כדי הנגדתה לגסות האכזרית

המיתוס על מקור החכמות פרק 12, 341 (2010). עם זאת יש לציין שההתעניינות במקורות היהדות מצד ההבראיסטים לא תמיד באה מתוך אהדה, אלא היא שימשה לעתים גם למטרות אנטי-יהודיות; השו דוד סורוצקין "חוק טבע, סטייה וסימון: בעיית הטבע ועיצוב דמותה של היהדות בדפוסים אידיאולוגיים באירופה בעת החדשה המוקדמת" יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה 159–158, 149 (חביבה פדיה ואפרים מאיר עורכים, התשס"ז); HEBRAICA VERITAS? CHRISTIAN; HEBRAISTS AND THE STUDY OF JUDAISM IN EARLY MODERN EUROPE (Allison P. Coudert & Jeffrey S. Shoulson eds., 2004).

8 המוצא של משפחת Carpozov בספרד, שנשאה שם את השם Carpezana והיגרה לברנדנבורג.

9 מורה זה הנחה בין היתר כמה עבודות על משמעותם של שמות האל השונים בעברית.

10 באותה השנה הופיעה עבודה בהדרכתו של ולנטין בנושא היושר בבתי המשפט: JOHANNES PAULUS MEES (PRAES. FRIDERICUS VALENTINUS), DISPUTATIO MORALIS, DE AEQUITATE IN IUDICIIS, AD ILLUSTRANDUM ARISTOTELIS LIB. 5 CAP. 14 (ALIAS 10.) DE MORIBUS (Leipzig, 1678).

11 אריסטו אתיקה ניקומאכית, V, 10, 1137a; אריסטו ריטוריקה, I, 1374b, 16–22; ראו יצחק אנגלרד "על דרך הרוב ובעיית היושר במשנתו של הרמב"ם" שנתון המשפט העברי יד–טו 31, 33–34 (התשמ"ח–התשמ"ט). "היושר אינו מתמצה ב'תיקון' של חוק נוקשה, אלא עשוי לכלול דרישה כלפי בעל זכות לויתור מלא על זכותו המשפטית" (שם, בעמ' 34).

12 השו אנגלרד, שם, בעמ' 54–59.

13 המחבר מפנה אל המקורות האלה: הברית החדשה, אגרת לטימותיאוס ב, ב 24 וכן ד 2; הברית החדשה, אגרת אל הקורינתיים א, ט 12.

14 שופטים ח 2.

שבה דיבר המלך רחבעם אל בני ישראל; ¹⁵ מידת היושר נחוצה גם במשק הבית לשם מניעת ריבים בין בעל ואישה. ¹⁶ עבודתו של המחבר בנויה על ארבעה עקרונות כלליים שעליהם הוא משתית את הגדרת מידת היושר הפרטי.

העיקרון הראשון קובע: היושר הפרטי מפרש אמירות ועובדות דו־משמעיות לצד הטוב יותר. ¹⁷

המחבר מעיר תחילה כי בעבודתו היושר אינו נתפס במונח התאולוגי, שלפיו החוטא החוזר בו נחשב בעיני בית הדין של מעלה לצדיק, ואף אינו נתפס במונח הציבורי כפי שהוא מופעל בפסיקתו של בית המשפט. כוונתו ליושר בין אדם לחברו. יושר זה משמש בקשר היומי שבין בני אדם. לפיו אין לשקול כל מילה שנאמרה ואין לגדף בקלות התנהגות גם אם היא ראויה לגינוי, אלא עדיף לפרש הכול במתינות, אמירות לא פחות ממעשים. אמירות: למשל, אם יש הרואים בקבר שנינות וחיידוד המכוון כלפי אדם מסוים עניין של רוע, היושר מייחס אותו לא לשנאה או לבוז אלא – על פי עצתו של בן סירא – לידידות אמיצה דווקא. המחבר מצטט כאן בהערה את דבריו של בן סירא בפרק "אוהבים ושונאים". ¹⁸ מעשים: יש לפרשם במתינות. לכן כאשר אדם עובר על ידנו בשתיקה מבלי לברכנו לשלום, אין להסיק שהוא עשה זאת מתוך עוינות, אלא להבין שהיה שקוע במחשבות. כך יש לנהוג גם במעשים אחרים ולמצוא להם צידוק. ¹⁹ נגד עיקרון זה

15 מלכים א, יב 14–16.

16 המחבר מפנה לברית החדשה, אגרת אל הקולוסים ג 19: "האנשים, אהבו את נשיכם ואל תהא בלבכם מרירות נגדן".

17 "Aequitas privata ambigue dicta & facta in meliorem interpretatur partem".

18 ספר בן סירא ו 1–6, לפי התרגום הלטיני של הוולגטה. להלן התרגום העברי של פסוקים אלה מן היוונית של תרגום השבעים, ספרים חיצוניים – בן סירא, צוואות השבטים, ספר היובלים, מקבים א (דב איכנולד עורך, 2009). יצוין כי נוסח הוולגטה שונה בפרטים אחדים מן המקור היווני, אך עם זאת הוא מבטא באופן כללי את הרעיון: "פרק ו: אוהבים ושונאים: [א] אל תתהפך מאוהב לשונא כי בושת וקלון יכסו פני הפכפך. [ב] אל תתנשא בתחבולות לבך ולא תאמץ כשור כוחך. [ג] למה יבולון עליך ופךיך ישחת ונשאר כעץ יבש. [ד] איש אוון ישחית נפשו ומשנאי ירעו עליו. [ה] מתק שפתים ירבה אוהבים ולשון למודים תזרה אמרי נעם. [ו] עם כל אדם התרועע ובאחד מאלף בל תבטח".

19 המחבר מצטט בלשון המקור בלטינית מתוך דרשותיו של ברנר מקלרוו (1090–1153) על שיר השירים, Bernard de Clairvaux, *Sermones in Cantica Canticoorum*, Sermo XL, § 5, col. 984B, *in* 183 PATROLOGIA LATINA, שבה נאמר בין היתר: "אל תשפוט את רעך אלא מוטב לסלוח לו. סלח את כוונתו אם אינך יכול לסלוח את המעשה: כגון את אי־ידיעתו, או את הנחתו המוטעית, או את שגגתו". הקטע כולו בתרגום אנגלי (חופשי במידת־מה): "Even if you should see your neighbor doing what is wrong, refuse to pass judgment on him, excuse him instead. Excuse his intention even if you cannot excuse the act, which may be the fruit of ignorance or surprise or chance. Even if you are so certain that to dissemble is impossible, you must still endeavor to convince yourself by saying: 'It was an overwhelming temptation; what should

יוצאים אנשים בעלי רצון רע שידם תמיד בפצע, ובדומה לעכביש הם מוציאים רעל אף מן־רד. לכאן שייכים החשדנים. הכוונה לאנשים רעים בעלי דעה רעה. החשדנות מרעילה את הידידות. החשדן הוא אדם רע,²⁰ ועל פי לותר הוא חוטא בהוצאת דיבה שממנה נובעים ריב ומדון. החשדנות היא מידה רעה בשל מקורה שהוא או באי־ידיעה, או בפחד ובמרה שחורה, או ברשעות – שעל פיה הנואף רואה באחרים נואפים – או בגאווה, או בקנאה, או בשנאה, או באי־צדק, או ברוע לב, או בקמצנות, או בגרגרנות. החשדנות היא מידה רעה גם בשל תוצאתה: היא מביאה לידי שיפוט בלתי צודק, להרשעת חפים מפשע. החשדנים נוהגים בנוגע למידות הרעות של אחרים כמו קרקלים,²¹ אך בנוגע לאלה של עצמם כמו חפרפרות.²² החשדנים מענים את עצמם מתוך הדאגה לעצמם. כך העריץ דיוניסיוס לא סמך על ידידיו אלא על הברברים שלו; המלך מסיניסה, שהיה שנוא על רבים, הפקיד את שמירת שלומו האישי בידי כלבים.²³ לאור כל זאת, החשדנות עלולה

become of me if it attacked me with the same force?"; available at www.pathsoflove.com/bernard/songsofsongs/sermon40.html

20 המחבר מביא את דברי "המשורר": "להאשים מישו בדברים שאינם ידועים הוא מעשה זדוני, במיוחד אם הדברים הידועים הם טובים. אין לפתוח בקלות את האוזניים לשמועות קשות. דברים שמוטב לא לדעת אין להאמין להם. את הנסתרות יש להשאיר לאלוהים הרואה את החבוי ואינו זקוק להוכחות". משורר זה הוא Prosperus Aquitanus (ca. 390-ca. 463), *De Occultis non Judicandis*, in EPIGRAMMATUM EX SENTENTIIS SANTI AUGUSTINI LIBER UNUS, XXI, in PATROLOGIA LATINA col. 505B-C.

21 לקרקל (*lynx*) עיניים חדות, ומכאן הביטוי בגרמנית "עיני קרקל", מה שבעברית משמש הביטוי "עיני נץ" (*Luchsaugen*). כך מחפשים החשדנים את פגמי הוולת.

22 עיני החפרפרת הן כידוע חלשות מאוד, עד כדי כמעט עיוורון.

23 המקור לדוגמאות האלה הוא סופר רומי מן המאה ה-1 לספירה: VALERIUS MAXIMUS, MEMORABLE DOINGS AND SAYINGS book IX, 13, 382–385 (D.R. Shackleton Bailey ed. & trans., 2000): "King Masinissa, having little faith in the hearts of men, fenced his life with a guard of dogs. What use so widespread an empire, what use so large a number of children, what use the friendship of Rome so tightly bonded with good will, if to protect these things he thought nothing more effectual than canine bark and bite? [...] And now for Dionysius, tyrant of Syracuse; what a long tale of torture! He got through thirty-eight years of rule in the following fashion. He removed his friends and substituted in their place men of the most savage nations and slaves of great strength selected from the establishments of the wealthy; to these he trusted his flanks. Also in fear of barbers he taught his daughters to shave. Even to their hands, when they approached adult age, he did not dare to trust steel, but instead had them singe his beard and hair with hot walnut shells. And he showed no greater appearance of security as a husband than as a father. He had two women in wedlock at the same time, Aristomache of Syracuse and Doris of Locri. He never sought the embrace of either without having her searched and even surrounded the bedroom bed with

להביא מוות וגלות על בני האדם.²⁴ על פי מידת היושר הפרטי יש לפעול מיד נגד החשד. כך נהג טיטוס שעה שאביו אספסינוס חשד בו שהוא שואף לתפוס את השלטון; הוא בא מיד לרומא, התייצב בפני אביו ואמר: "באתי, אבא, באתי".²⁵ כמו כן צריך אדם להרחיק מעצמו כל חשד של חטא. כך נהג יוליוס קיסר כאשר התגרש מאשתו פומפאה, שנחשדה ביחסים אסורים עם פובליוס קלודיוס פולכר,²⁶ באמרו: "ביתו של קיסר חייב להיות נקי לא רק מכל פשע, אלא גם מכל חשד של פשע". כאן כותב המחבר: "וכך מזהירים היהודים", והוא מביא – בציינו כי הוא מן התלמוד הירושלמי²⁷ – את המאמר הזה באותיות עבריות: "צריך אדם לסלק עצמו מן החשד שנאמר 'והייתם נקיים'; במדבר לב, כב". נוסח זה אינו נמצא כך בדיוק בירושלמי, אלא נאמר שם בגמרא: "קוּוֹץ [=בעל שיער] לא יתרום מפני החשד [...] שאדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שהוא צריך לצאת ידי המקום [...] דכתיב: 'והייתם נקיים מה' ומישראל". לא עלה בידי למצוא את המקור המדויק שממנו לקח המחבר את הביטוי "צריך אדם לסלק עצמו מן החשד".²⁸

המחבר ממשיך באמרו כי רע לאדם המטיל בניגוד ליושר חשד על תמימים, ולכן יפה כותבים היהודים – וכאן שוב הבאה בעברית: "החושד בחבירו במה שאין בו צריך לפיסו

- a broad ditch like a camp. He would enter it by a wooden bridge when the door had been shut on the outside by the guards, while he himself had carefully bolted it on the inside"
- 24 המחבר מזכיר כאן את גורלו של המצביא והקונסול הרומי לוקיוס קורנליוס קינא (Cinna), שחיילי הצבא הרגוהו בשנת 84 לפני הספירה – לפי גרסתו של פלוטארך – משום שחשדו בו בטעות שהרג את פומפיוס, אשר למעשה נמלט מן המחנה בלילה; פלוטארך חיי אישים כרך א – אנשי רומי (מהדורה שנייה, יוסף ג' ליבס מתרגם, התשכ"ב). לפי ההיסטוריונים קינא נהרג במרד החיילים שלא רצו לצאת למלחמה. באשר לאדם שהוגלה בשל חשד בלתי מבוסס, המחבר מזכיר את גורלה של הקיסרית אודוקיא (401–460), אשתו של תאודוסיוס השני, קיסר רומא המזרחית. אודוקיא נחשדה בבגידה בבעלה והוגלתה לירושלים ובה נשארה עד למותה.
- 25 "Veni, Pater, veni"; השוה גאיוס סויטוניוס טרנקוילוס חיי שנים-עשר הקיסרים 257 ספר שמיני: טיטוס האלוהי (אלכסנדר שור מתרגם, 1987).
- 26 Publius Clodius Pulcher (92–52 לפני הספירה בקרוב) גרם לשערורייה רבתי ברומא כאשר נתגלה, מחופש לאישה, בהמתינו – לפי השמועות – לפגישה עם אשת יוליוס קיסר בביתה בעת פולחן "האֵלָה הטובה", שנוכחותם של גברים בו הייתה אסורה באיסור חמור. הוא הועמד למשפט, אך חלק משופטיו שוחרו והוא זוכה ברוב דעות. W. JEFFREY TATUM, THE PATRICIAN TRIBUNE: PUBLIUS CLODIUS PULCHER 62–86 ("The Bona Dea Scandal") (1999).
- 27 המחבר מפנה לירושלמי, שקלים ג. הכוונה היא להלכה ב, הן במשנה והן בגמרא בסוף הלכה ב.
- 28 המקור הקרוב ביותר הוא במסכת כלה רבתי ג, ט: "מכאן אמרו לנחשד שיוציא את עצמו מן החשד". השוה בבלי, ברכות לא, ע"ב: "אמר ר' אלעזר מכאן לנחשד בדבר שאין בו שצריך להודיעו; רש"י על אתר, ד"ה 'שצריך להודיעו': 'הנחשד צריך לנקות את עצמו ולהודיע את חושדו שאין בו אותו דבר מגונה'. השוה אנציקלופדיה תלמודית כרך יז, "חשד", תקעה-תקפב (התשנ"ג); חיים כהן "הרהורים על טוהר המידות" מבחר כתבים – קציר עשור הגבורות 419–420 (אהרן ברק ורות גביון עורכים, 2001).

ולא עוד אלא צריך לברכו", והמקור המצוין: בבלי, ברכות לא, ע"ב.²⁹ וכן: "החושד בכשרים לוקה בגופו".³⁰

האויבים של העיקרון הראשון הם הדילטורים (Delatores), המלשינים, המסורות. אולם אין לגנות את המודיעים על פשעי אחרים לבעל סמכות לשם תיקונם.³¹ כאן מעלה המחבר את ההשגה האפשרית – על יסוד דבריו של גרוטיוס³² – שאין ראוי לנוצרי למסור את הזולת למשפט. אולם הוא משיב שכוונת גרוטיוס היא בבירור למשפט ציבורי שאין הפרט צריך להתערב בו, אך לא לשיפוט פרטי.³³ על פי זה גרוטיוס עצמו מתייחס לדבריו של אב הכנסייה יואנס כריסטומוס (347–407), שלפיהם טוב לעשות פשרה בסכסוך פרטי, אך אין להתחיל בהאשמות במסגרת חקירות משפטיות.³⁴

29 בנוסח שלפנינו: "ויען עלי ויאמר: 'לכי לשלום'. אמר רבי אלעזר מכאן לחושד את חברו בדבר שאין בו שצריך לפייסו ולא עוד אלא שצריך לברכו שנאמר: 'ואלוהי ישראל יתן את שלתך'".

30 המקור המצוין על ידי המחבר: בבלי, יומא יט, ע"ב. המאמר כאן בשם ר' יהושע בן לוי; ובמקום נוסף בבבלי, שבת צז, ע"א, בשם ריש לקיש.

31 כגון: ויקרא ה 1: "ונפש כי תחטא ושמעה קול אלה והוא עד או ראה או ידע אם לוא יגיד ונשא עונו"; בראשית לו 2: [...] ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם"; אסתר ב 22: [...] ויודע הדבר למרדכי ויגד לאסתר המלכה ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי"; שמואל א, יט 2: "ויגד יהונתן לדוד לאמר מבקש שאול אבי להמיתך [...]".

32 המחבר מצטט בלשונם המקורית את דבריו של HUGO GROTIUS, DE JURE BELLI AC PACIS LIBRI (Likewise, it may be perceived from :TRES ch. XX, § XVI, 486 (F.W. Kelsey trans., 1964) the preceding that it is by no means advisable, and not even becoming, for a man who is truly a Christian to enter of his own accord upon a public office which may have to decide upon the shedding of blood, and to think and profess that it is right that the power of life and death over his fellow citizens be conferred upon himself, as if he were the most exalted of them all and a sort of god among men. For surely here applies absolutely the warning of Christ that it is a dangerous thing to pass judgment upon others, because in like cases we must ourselves expect from God the judgement we have meted out to others")

33 המחבר מביא את דבריו של Grotius, שם, § XV, בעמ' 485–486: "[It] is the widely current opinion, that not any and every person should be allowed to bring accusations for crimes, but that there should be certain persons upon whom this task is laid by the public authorities. The purpose is that no one may do anything toward shedding another's blood except by the necessity of his office"

34 שם, בעמ' 486, הערת שוליים 1: "John Chrysostom, *On Penitence*, VIII [VIII, ii, ed. Migne, vol. VIII, p. 759]: 'Therefore it is a good thing, as I have said, to anticipate private suits by friendly settlements, so that you may guide your friend to this goal of the action. However, as to public accusations, I shall not advocate breaking them off by reaching a settlement, but never commencing them'". המחבר מביא את הנוסח המקורי ביוונית ואת תרגומו ללטינית.

הכוונה אינה לאלה המודיעים לבעלי הסמכות אלא למי שמתוך כוונה רעה מרגלים אחר אחרים כדי להשמיצם. היהודים קוראים להם "הולך" [רכיל].³⁵ לכאן שייכים גם הלועגים, המלגלים והשמים אחרים לצחוק. הכוונה אינה לאלוהים השוחק לרשעים,³⁶ ולא למוקיונים-בדחנים, ולא לאלה הנוקטים אירוניה בעניין טוב כמנהגו של סוקרטס אצל אפלטון בדיאלוג איטידמוס (Euthydemus), שבו המתנגד מגיע למסקנה אבסורדית, כגון שסוקרטס יודע את שאינו יודע, או להפך: שאינו יודע את שהוא יודע. לעג כמידה רעה הוא ביוזים – במילים, בתנועות או בסימנים – של האל, של דבר האל, של משרתי האל או של חבר. מקור הלעג וסיבתו נמצאים בגאווה או באי-הכרת האדם את עצמו, כי מי שמכיר את עצמו היטב לא ימהר ללעוג לאחר. סיבה נוספת היא שכחת הידידות.³⁷ כאן מגיע המחבר למושג הלעג. הוא מבחין בין לעג כלפי "מושא אלוהי" לבין לעג כלפי "מושא אנושי". הראשון הוא לעג לאל עצמו,³⁸ חוסר אמון בהבטחותיו,³⁹ זלזול באזהרותיו, חיים ללא חשש ממנו, לעג למאמינים בישו ולישו עצמו. לעג כלפי אלוהים הוא גם זלזול בדבר האל או בעקרונות הדת. כך צחקו האריאנים⁴⁰ מלידת הבן מן האל,⁴¹ ובעלי דעות קיצוניות רבות צחקו מן האמת, ועובדי האלילים אמרו שאש הגיהנום היא אמצעי הפחדה של הנוצרים. לעג כלפי אלוהים הוא גם לעג כלפי שליחיו ומשרתיו המדברים בשם האל. כפי שעולה מן הניסיון ומכתבי הקודש,⁴² לא מעטים מזלזלים בהם.

35 המחבר מעיר כי המשמיצים הם כמו רוכלים. אלה רצים הלך ושוב כדי לאסוף את סחורותיהם או לחלק אותן, ואלה מתרועעים כדי לקבץ שמועות ולהפיצן ברבים.

36 תהילים ב 4: "יושב בשמים ישחק אנני ילעג למו"; לז 13: "אדני ישחק לו כי ראה כי יבא יומו"; נט 9: "ואתה ה' תשחק למו תלעג לכל גוים".

37 המחבר מציין בהערה את איוב טז 20, אך נראה כי הכוונה היא לאיוב יט 14: "חדלו קרובי ומידעי שכחוני".

38 המחבר רואה בלעג כלפי ישו (המוזכר בברית החדשה) לעג כלפי האל עצמו.

39 המחבר מפנה כאן לבראשית כא 9, שלפיו ישמעאל "מצחק". אחד הפירושים (הנוצריים) הוא שישמעאל לעג ליצחק ולמעמדו. מקרי לעג ליחידים ולעם ה' שאותם מזכיר המחבר בהערה: תהילים לה 16; שמואל ב, טז 8; איוב ב 9; תהילים קלז 3; נחמיה ב 19; יחזקאל לו 4; תהילים מד 14; יחזקאל כג 32.

40 האריאנים נקראים על שם אריוס (256–336), שהוא המייסד של זרם בנצרות שהוכרז על ידי הכנסייה הרשמית כמינות. גישתם בשאלת מהות הבן בשילוש הקדוש שונה מזו של הזרמים המרכזיים בנצרות, והיא נידונה לחובה בשתי ועידות כנסייה, בניקאה (325) ובקונסטנטינופול (381).

41 המחבר מעיר כי דעה זו היא נגד פסוק מפורש בתהילים ב 7, ומצטטו בעברית: "בני אתה היום ילדתיך".

42 מלכים ב, ב 23: "ויעל [אלישע] משם בית אל והוא עלה בדרך ונערים קטנים יצאו מן העיר ויתקלו בו ויאמרו לו עלה קרח עלה קרח". ישעיה כח 10: "כי צו לצו צו לצו קו לקו קו לעיר שם זעיר שם". המחבר מפרש את הפסוק על פי התרגום הלטיני של הוולגטה לפיו הנביא מתלונן על כך ששומעי נבואתו הגיבו בלגלוג: "manda, remanda, manda remanda, expecta reexpecta, modicum ibi, modicum ibi" כלומר: "צו, צו שוב, קווה, קווה שוב, קצת שם, קצת שם".

והמחבר ממשיך: מושא אנושי ללעג הם בני אדם, ידידים כגון קרובי משפחה או בעלי סמכות, וכן שונאים, אך אין לבזות איש, כפי שאומרים היהודים: ⁴³ "אל תהי בז לכל אדם ואל תהי מפלא" ⁴⁴ לכל דבר שאין לך אדם שאין לו שעה ואין לך דבר שאין לו מקום". ובמקום אחר היהודים מזהירים: ⁴⁵ "אל תהי בז לכל אדם כי כמה מרגליות ימצאו באפקריסתו" ⁴⁶ של עניי". סוג נוסף של מושא אנושי ללעג הוא תכונותיהם של בני אדם, צרותיהם ועוניים, ⁴⁷ וכן יושרם ופסקי דין הניתנים על ידם. כך עדי שקר, וכמובן עורכי דין בלתי ישרים, מזלזלים ולועגים למשפט. ⁴⁸

יש צורות ואופנים שונים של לעג: האשמת אדם על צרתו, על מצבו, על נסיבותיו; ⁴⁹ כן יש לעג בנוגע לאדם אחר; ⁵⁰ יש לעג בתנועות עיניים; ⁵¹ באמצעות אצבע צרדה; ⁵²

43 פרקי אבות ד, ג.

44 המילה "מפלא" היא כנראה טעות של המחבר; הביטוי במקור הוא: "מפליג".

45 המחבר מציין במקור את ספר אורחות חיים; השוואת ארחות חיים 64–65 (ניו יורק, התש"ו). ספר זה קרוי גם "צוואת ר' אליעזר הגדול". רב זה שימש כראש ישיבה במגנצא במאה ה-11. אך ייחוס הספר לרבי אליעזר הגדול שנוי במחלוקת; ראו אברהם גרוסמן חכמי אשכנז הראשונים 229 (התשמ"א). מחברים שונים הצביעו על הזיקה הגדולה לספר הזהר; ואמנם גם בנוגע להבאה הנדונה בטקסט קיים מקור מקביל בזהר, פרשת שלח, קנז.

46 המחבר מתרגם palliolum, שהוא מעיל קטן או ברדס; השוואת רש"י, בבלי, מועד קטן כב, ע"ב, ד"ה "ואפיקרסותו"; וכן רש"י, ברכות כג, ע"ב, ד"ה "באפרקסותיה": "סודר של ראשו". יש המתרגמים "בגדים תחתונים" (Jastrow).

47 בן סירא ז 12: "אל מר נפש לא תלעג כי יש משפיל ומרים"; עובדיה א 12–13; משלי יז 5: "לועג לרש חרף עושהו שמח לאיד לא ינקה"; יחזקאל כב 5: "הקרבות והרחקות ממך יתקלסו בך טמאת השם רבת המהומה".

48 משלי יט 28: "עד בליעל יליץ משפט ופי רשעים יבלע און". והמחבר מעיר: "לכאן שייכים אלה שהעידו עדות שקר נגד נבות, מלכים א, כא 10, 13".

49 בראשית לו 4, 19 (האחים לועגים ליוסף).

50 שופטים ח 6, 15: "ויבא אל אנשי סכות ויאמר הנה זבח וצלמנע אשר חרפתם אותי לאמר הכף זבח וצלמנע עתה בידך כי נתן לאנשיך היעפים לחם".

51 תהילים לה 19: "אל ישמחו לי איבי שקר שונאי חנם יקרצו עין".

52 המחבר מזכיר בהערה כי אצל היוונים הושטת אצבע צרדה או השמעת קול באמצעות האצבעות הייתה פעולה של ביזוי והשפלה. הוא מצטט בין היתר מתוך Juvenalis, Satirae 10, 53: "[...] [cum] Fortuna ipse minaci mandaret laqueum mediumque, ostenderet unguem"; יובנאליס הסטירות 227 (רחל בירנבאום מתרגמת, 2003): "[לפורטונה עוינת] הציע חבל לתלות את עצמה והראה לה אצבע משולשת". בתרגום באנגלית (Susanna Morton JUVENAL AND PERSIUS 371 (Braund ed. & trans., 2004): "while to Fortune's threats he himself would say, 'Go throttle yourself!' and show his middle finger at her")

בעיקמת האף; ⁵³ בהפניית הגב ⁵⁴ ובצורות רבות אחרות. מתוך סיפורי התנ"ך המחבר מזכיר את לעגם של גלית לדוד, ⁵⁵ של מיכל לדוד, ⁵⁶ של הנערים הקטנים לאלישע, ⁵⁷ של הצעירים לאיוב, ⁵⁸ של העם לירמיהו. ⁵⁹

העונשים באים על המבזים והמלגלים במהרה: חרון האל משפילם, ⁶⁰ לועג להם, ⁶¹ נחלתם לעג ⁶² ומוות. הם נקראים בני שטן, נחש בגן עדן, מבזי דבר האל, דומים לפרעה ולהורדוס, שועלים קטנים, משחיתי כרם ה', קרפדות שאינן סובלות את ריחו של כרם ה', כופרים, ינשופים.

העיקרון השני קובע: היושר הפרטי סובל את החולשות ואת העבירות הקלות של אדם קרוב ומכסה עליהן. ⁶³

המחבר מנתח את המונחים המופיעים בעיקרון זה. תחילה הוא מוכיח בהרחבה מתוך המקורות הנוצריים ⁶⁴ כי יש דירוג בחומרת העבירות והחולשות. לפיכך קיימות עבירות

53 המחבר מזכיר את המקורות האלה: "[...] et altior homini tantum, quem novi mores subdolaie inrisioni dicavere, nasus"; 3 PLINY NATURAL HISTORY 531 (H. Rackham trans., 1967): "[...] but in man only, stands the nose, Quintus Horatius Flaccus, which modern fashion has made the organ of sly mockery" *Sermones*, Liber I, Sermo VI, 5: "Naso suspendis adunco"; Horace, *Satires, Epistles and Ars Poetica*, in *Satires Book I, Satire VI, 5, 76-77* (H.R. Fairclough trans., 1942): "[...] yet you Maecenas, do not, like most of the world, curl up your nose at men .of unknown birth, men like myself, a freedman's son"

54 AULUS PERSIUS FLACCUS (34-62), *Satira*, 1, v. 61-62: "Posticae occurrite sannae" כנגד העויות של האחוריים". בתרגום לאנגלית: JUVENAL AND PERSIUS, לעיל ה"ש 52, בעמ' 53: "You, of patrician blood, who have to live without eyes in the back of your heads, turn around and face the backdoor sneer!"

55 שמואל א, יז 42: "ויבט הפלשתי ויראה את דוד ויבוזהו כי היה נער ואדמני עם יפה מראה".

56 שמואל ב, ו 16: "והיה ארון ה' בא עיר דוד ומיכל בת שאול נשקפה בעד החלון ותרא את המלך דוד מפזז ומכרכר לפני ה' ותבו לו בלבה".

57 מלכים ב, כ 23, לעיל ה"ש 42.

58 איוב ל 1: "ועתה שחקו עלי צעירים ממני לימים אשר מאסתי אבותם לשית עם כלבי צאני".

59 ירמיהו כ 7-8: "פתיתני ה' ואפת חזקתני ותוכל הייתי לשחוק כל היום כלה לעג לי. כי מדי אדבר אזעק חמס ושד אקרא כי היה דבר ה' לי לחרפה ולקלס כל היום".

60 בן סירא ז 12: "אל מר נפש לא תלעג כי יש משפיל ומרים".

61 תהילים ב 4; משלי א 26, ג 34; ירמיה מז 17.

62 הושע ז 16.

63 "Aequitas privata imbecillitates sive leviora delicta proximi tolerat ac tegit"

64 אחד המקורות המרכזיים של המחבר הוא הכתבים של אב הכנסייה אוגוסטינוס, המדרג את החטאים לפי חומרתם, אך בין היתר גם מזהיר שריבוי חטאים קלים עשוי להיות מסוכן כמו מים חודרים לאט לתוך אנייה ובסופו של דבר מטביעים אותה. Augustinus, *De Sermone Domini in Monte*, in 34.

וחולשות קלות לעומת חמורות. עבירות קלות נעשות מתוך חוסר ידיעה⁶⁵ או מתוך חולשת אופי.⁶⁶

מכאן עובר המחבר למונח "קרוב" (*Proximus* = קר). הוא אומר: "במונח זה אין להבין רק קרוב משפחה, או שכן, או חבר, או בעל ברית, או אדם העומד בקרבתנו, אלא כל אדם אחר, יהא הוא שונא או לאו, יהא הוא אוהד כלפינו או לאו, יראה את עצמו בפועל קרוב, ודואג לנו, ועוזר לנו, או אינו עושה זאת – כי אלוהים עשה את כל בני האדם ממוצא-אדם אחד".

המונח השלישי בעניינו של העיקרון הנזכר הוא הפועל "סובל" (*Tolerat*). אין לבזו לחלשים, אין לטפל בהם בחומרה, אלא יש לסבול אותם, ללמד אותם ולתקנם כדי שלא יעשו שגיאות חמורות יותר. אפשר ללמוד סובלנות מהתנהגותם של בעלי חיים: מעז ומצבי.⁶⁷ עלינו לשאת את חולשות רעינו משום שאיש אינו מושלם.⁶⁸ יש אנשים

In Joannis Evangelium, in 35, אוגוסטינוס; PATROLOGIA LATINA ch. XII, § 35, col. 1247
Epistolarum Classis IV, in 33, אוגוסטינוס; PATROLOGIA LATINA tract. XII, col. 1492
 PATROLOGIA LATINA epist. CCLXV, § 8, col. 1089

65 ויקרא ד 2: "[...] נפש כי תחטא בשגגה מכל מצות ה' אשר לא תעשנה [...]"; ויקרא ה 18: "[...] וכפר עליו הכהן על שגגתו אשר שגג והוא לא ידע ונסלח לו"; במדבר טו 22–30; יחזקאל מה 20: "וכן תעשה בשבעה בחדש מאיש שוגג ומפתי וכפרתם את הבית"; תהילים יט 13: "שגיאות מי יבין מנסתרות נקני". המחבר מצטט בטקסט מתוך Grotius, לעיל ה"ש 32, § XLII, בעמ' 507–508: "Therefore, just as in the case of municipal laws we excuse those who lack knowledge or understanding of the laws, so also with regard to the laws of nature it is right to pardon those who are hampered by weakness of their powers of reasoning or deficient education. For as ignorance of the law, if it is unavoidable, cancels the sin, so also, when it is combined with a certain degree of negligence, it lessens the offence. And for this reason Aristotle compared barbarians, who err through want of training in such things, to men having desires corrupted by disease. Plutarch says that there are certain 'diseases and sufferings of the mind which cause a man to lose his natural character'"

66 המחבר מפנה בין היתר לבראשית ט 21: "וישת מן היין וישכר ויתגל בתוך אהלה".
 67 המחבר מפנה אל ספרו של PLINIUS, NATURALIS HISTORIA, book 8, ch. 50; וכן לדבריו של אוגוסטינוס: De Diversis Questionibus LXXXIII, in 40 PATROLOGIA LATINA Quest. 71, § 8, col. 81.

68 המחבר מפנה אל דבריו של פלוטארכוס על קלאומיניס: פלוטארכוס חיי אישים – אנשי יוון ורומי 114 (א' א' הלוי מתרגם, התשמ"ג): "אנו כותבים זאת לא מרצוננו לקטרג על אראטוס, כי בדברים רבים היה הלה איש יווני אמיתי ואדם גדול, אלא מתוך חמלה על חולשת הטבע האנושי, שאין בכוחו להוציא משהו אצילי ללא דופי גם מבעלי תכונות מפוארות המסוגלים להגיע לשלימות".

שעומדים בנוקשות יתרה על זכויותיהם, דבר שאינו תורם להרמוניה בין אנשים. אחרת נהג אברהם שלמען ההרמוניה ויתר על זכותו.⁶⁹

המונח הרביעי והאחרון בנושא הוא הפועל "מכסה" (*Tegit*), כפי שנאמר על אלוהים המכסה על עוון כאשר הוא מוחל עליו.⁷⁰ המחבר מעיר כי ראוי למחול לאדם, כפי שכותב הרמב"ם: "וכל הממהר למחול הרי הוא משובח ורוח חכמים נוח[ה] הימנו".⁷¹

העיקרון השלישי קובע: היושר הפרטי מתקן שגיאות חמורות.⁷²

חומרותן של עבירות מתבטאת בשלושה ממדים: במהותן, בריבויין ובעצמתן. החומרה נמדדת גם לפי מושא העבירה: רצח חמור מגנבה. החומרה נקבעת גם לפי כוונת המבצע, לפי תכלית העבירה ולפי הנסיבות החיצוניות. החומרה קשורה גם לנזק הנגרם מן העבירה: אם מכון הוא אם לאו.

האדם בעל היושר מתקן את החטאים החמורים בדרך שנצטווה על ידי אלוהים: "הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא".⁷³ המשימה של תיקון החוטא מוטלת על כולם אך במיוחד על אלה שזה תפקידם ועל אלה המתאימים ביותר לכך בשל תכונותיהם המצוינות או בשל מעמדם הציבורי.⁷⁴ עם זאת לפני הכול על המתקן לתקן את עצמו, כפי שאמר החכם מכל אדם: "צדיק הראשון בריבו",⁷⁵ או בן סירא: "היווכח בטרם

69 בראשית יג 9, דבריו של אברהם ללוט: "הלא כל הארץ לפניך הפרד נא מעלי אם השמאל ואימנה ואם הימין ואשמאילה". המחבר מביא בהקשר זה את דבריו של Grotius, לעיל ה"ש 32, פרק XXIII, § XI, בעמ' 564–565: "Although when the cause involves doubt each party is bound to try to find conditions under which war may be avoided, nevertheless the party who asserts claims is under greater obligation to do this than the party who is in possession[...]. At this point we must add that war cannot permissibly be waged by him who knows that he has a just cause but has not adequate proofs to convince the possessor of the injustice of his possession; the reason is that he does not have the right to compel the other to surrender possession."

70 נחמיה ג 37: "ואל תכס על עונם וחטאתם מלפניך אל תמחה כי הכעיסו לנגד הבונים"; תהילים לב 1: "לדוד משכיל אשרי נשוי פשע כסוי חטאה"; תהילים פה 3: "נשאת עון עמך כסית כל חטאתם סלה". המחבר לא דייק בציון המקורות.

71 משנה תורה, חובל ומזיק, פרק ה, הלכה י. בנוסח המודפס נאמר בטעות "Ramban".

72 "Aequitas privata errata gravia corrigit atque emendat".

73 ויקרא יט 17. המחבר מוסיף מקורות נוצריים, ובהם Augustinus, *De verbis Evangelii Matthaei* cap. XVIII, 21, 22, in 38 PATROLOGIA LATINA Classis Prima de Scripturis, sermo .LXXXIII, ch. VII, col. 518.

74 יחזקאל לג-לד. Augustinus, IN EPISTOLAM JOANNIS AD PARTHOS TRACTATUS DECEM, in .35 PATROLOGIA LATINA tract. VII, § 11, col. 2034–2035.

75 משלי יח 17; לפי תרגום הוולגטה: "Justus prior est accusator sui" – הצדיק הוא תחילה המאשים של עצמו.

תוכיח".⁷⁶ לאחר שהמחבר מזכיר מתוך הברית החדשה את הפסוקים: "מדוע אתה רואה את הקיסם אשר בעין אחיך ואינך שם לב לקורה שבעיניך? [...] צבוע! הוצא תחילה את הקורה בעיניך אחרי כן תראה היטב ותוכל להוציא את הקיסם מעינו של אחיך",⁷⁷ הוא מביא בהערה באותיות עבריות את המאמר התלמודי מתוך בבלי, ערכין טז, ע"ב:⁷⁸ "טול קיסם מבין עיניך אמר לו טול קורה מבין עיניך".⁷⁹

בהמשך שואל המחבר: "את מי צריך להוכיח לשם תיקונו?" והוא משיב: באופן כללי רק את אלה הניתנים לתיקון ומוכנים לקבלו מתוך דאגה, אך לא את הלצים⁸⁰ ולא את קשי העורף.⁸¹ והוא ממשיך לשאול: "כיצד נתקן?" והוא משיב: (1) בעתו. לעתים קרובות מוכיח אדם את חברו אך לא בעתו.⁸² (2) במידה נאותה. כאן אין לחוס על אדם. כך הוכיח ישו בחומרה את המלומד נקדימון.⁸³ (3) תחילה בסתר ואחר כך בפרהסייה. בסתר כפי שנאמר בברית החדשה,⁸⁴ ובצורה קולעת על ידי החכמים היהודים:⁸⁵ "אמר החכם אם יחמוס לך חברך תפוס עליו בינו לבינך בלבד, אם ישמע לך כבר רוחת, ואם לא ישמע לך אמור לו בפני אחר או בפני שנים שישמעו הדברים, ואם לא ישמע חשוב אותו חבר פחות".⁸⁶ ובהמשך הם אומרים שם: "חבר שיגיד לך מוסר בינו לבינך בכל עת שיפגעך טוב לך מחבר שיתן לך בכל עת שיפגעך דינר זהב".⁸⁷

76 בן סירא יח 19: "Corripe primum teipsum".

77 הברית החדשה, מתי 5, 3.

78 בטקסט כתוב בטעות "Eruvin" במקום "ערכין". השו"ג גם בבבלי, בבא בתרא טו, ע"ב.

79 המחבר מביא גם בהקשר זה את דבריו של אוגוסטינוס שלפיהם על פי העיקרון של ואהבת לרעך כמוך, אדם צריך תחילה לאהוב את עצמו, דהיינו להוכיח את עצמו, לפני שיוכיח את רעהו מתוך אהבה. Augustinus, *De Correptione Proximi*, in SERMONES DUBII, in 39 PATROLOGIA LATINA classis V, sermo CCCLXXXVII, § 2, col. 1698–1699.

80 על פי משלי ט 8: "אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך".

81 המחבר מפנה למשלי כה 20; הושע ד 4; ועמוס ה 10: "שנאו בשער מוכיח ודבר תמים יתעבו".

82 בן סירא כ 1: "מוכיח בלא עתו לא טוב לו החריש חכם יחשב".

83 הברית החדשה, יוחנן ג 10: "אתה מורה בישראל ואינך יודע את זאת?". המחבר מפנה גם לתוכחתו של פאולוס, הברית החדשה, איגרת אל הרומים ב 21 ואילך.

84 המחבר מפנה לברית החדשה, מתי יח 15: "אם יחטא לך אחיך, לך והוכח אותו בינך ובינו לבד. אם ישמע לך קנית לך את אחיך".

85 המחבר מצטט בעברית מתוך ספר מבחר הפנינים. ספר זה, שיש המייחסים אותו לשמואל אבן גבירול, יוחס בעבר בטעות לידעיה בדרשי הפניני. מקור הספר הוא בערבית. על שאלת זהות המחבר ראו: נח בראון "מחקרים בספר 'מבחר הפנינים' לרשב"ג" תרביץ יט 45 (התשמ"ח), כג 56–61 (התשי"ג); יהודה רצהבי "מקורותיו הערביים של 'מבחר הפנינים' סיני קב צז–קס (התשמ"ח), קג כא–מד (התשמ"ט); ש' כ"ץ "על מחברו של הספר 'מבחר הפנינים' סיני קג קעט–קפב (התשמ"ט); חגי בן-שמאי "קטעים חדשים מן המקור הערבי של 'מבחר הפנינים' תרביץ ס 577–591 (התשנ"א).

86 הציטוט מופיע בשינויים קלים בספר מבחר הפנינים כב(א) שער תפיסת החבר, 13 (ברלין, התרפ"ז). הציטוט מופיע בשינויים קלים שם, כד(ג) שער תוכחת האהבה, 14.

אך גם בפרהסיה, בגילוי לב ובחופשיות יש להוכיח את החבר.⁸⁸ אך יש לעשות זאת בזהירות, ללא כעס ובאהבה.⁸⁹ יש להוכיח במתן תקווה לחסד ממתיק ולא בהוכחה חמורה מדי כפי שהייתה זו של אליהו הנביא, אשר בשל כך ה', בהופיעו בקול דממה דקה, נראה כאילו הוכיח אותו בשתיקה.⁹⁰ המחבר מזכיר כאן שבארון הקודש באוהל מועד היו מונחים יחד שבט – מטהו של אהרון – וצנצנת של מן.⁹¹ כך בלבו של המוכיח את הזולת צריכים להיות יחד מקל חובלים ומתיקותו של המן.⁹² בעת ההוכחה יש לזכור את החולשה האנושית. עשיית משפט שאינה סולחת לחולשה אנושית היא באמת חסרת מצפון. לפעמים יש להשתמש אף בלשון חריפה, אך גם זאת בזהירות. לבסוף, הכול למטרה טובה.⁹³

העיקרון הרביעי קובע: היושר הפרטי מסתיר את הטעויות העלומות שהן קלות.⁹⁴ נאמר "טעויות עלומות", אך אין הכוונה כאילו אינן ידועות לאלוהים או נסתרות ממנו; גם אינן נסתרות מכל האנשים; גם אינן נעלמות מעיני החוטאים עצמם, אלא שיש אנשים אחדים שאינם יודעים על קיומן. כך למשל רצח האח של קין היה ידוע לאלוהים וכן לקין, אך בינתיים נסתר העוון הגדול הזה מעיני רבים. אמנם אלוהים נוהג לגלות ברבים חטאים שאנשים ביצעו בסתר ולהעניש עליהם לעיני כול, כגון מעשה דוד וכת שבע.⁹⁵ אך יש להבדיל בין חטאים חמורים לחטאים קלים. ברי כי החוטאים בסתר אינם נשארם ללא

88 המחבר מפנה למשלי כו 5: "טובה תוכחת מגלה מאהבה מְסִתֶּרֶת". הוא מביא גם את דבריו של אוגוסטינוס Augustinus, *Mala Proximi Corripienda*, in LIBER DE CONFLICTU VITIORUM ET VIRTUTUM, in 40 PATROLOGIA LATINA ch. VIII, col. 1095.

89 המחבר מביא שוב מדבריו של אוגוסטינוס: Augustinus, *De Gratia et Libero Arbitrio ad Valentinum cum illo Monachos*, in 44 PATROLOGIA LATINA ch. XVII, col. 902; אוגוסטינוס, Augustinus, *In Psalmum CII Enarratio*, in 37 PATROLOGIA LATINA § 14, col. 1328. המחבר מצטט גם אימרה בשמו של כריסטוסטומוס: "Lingua clamet, cor amet", "הלשון תזעק, הלב יאהב". אמירה מעין זו מצאתי אצל Augustinus, *De Stephano Martyre, IV in SERMONES AD POPULUM*. CLASSIS III, DE SANCTIS, in 38 PATROLOGIA LATINA Sermo CCCXVII, ch. IV, col. 1437.

90 מלכים א, יט 12–13.

91 השוואה שמוט טז 33–34; במדבר יז 25; הברית החדשה, איגרת אל העברים ט 4.

92 נראה כי רעיון זה מקורו בכתבי אבות הכנסייה הנוצרית. אחד המקורות הקדומים לרעיון זה הוא האפיפיור גרגוריוס הגדול (540–604). Gregorius Magnus, *Moralium Libri, sive Expositio in Librum B. Job*, in 76 PATROLOGIA LATINA col. 144A.

93 משלי כו 6: "נאמנים פצעי אוהב ונעתרות נשיקות שונא". המחבר מביא בסיכום את דבריו של אוגוסטינוס על הוכחת חבר: Augustinus, *Correptio Amici* ch. XXVII, in DE AMICITIA, in 40 PATROLOGIA LATINA col. 842.

94 "Aequitas privata errata arcana eaque levia celat".

95 שמואל ב, יב 12: "כי אתה עשית בסתר ואני אעשה את הדבר הזה נגד כל ישראל ונגד השמש"; שמואל ב, טז 22: "ויטו לאבשלום האהל על הגג ויבא אבשלום אל פלגשי אביו לעיני כל ישראל".

עונש.⁹⁶ כפי שהחטאים של החוטאים האלה בסתר הם מתוקים, כך המתיקות הזאת קטלנית. לכן יש להכיר כי עוונותיו של אדם לא יישארו ללא עונש, כפי שהתנסו בני יעקב.⁹⁷ כיצד אפוא יש להסתירם? התשובה היא זו: אין להודיעם, אין לגלותם לאחרים ואין לגנותם מיד בפרהסיא.⁹⁸ מה טוב יצא מהסתרה זו של טעויות? מצד אחד הידידות הקיימת בין אלה שיש ביניהם כעין נשמה אחת ורוח אחת והשואפים לאותו הדבר והשוללים את אותו הדבר – ידידות זו מחזיקה מעמד גם בעתן של צרות קשות; מצד אחר מן ההסתרה יצאו שלום ואחוה שעל כולנו לבקשם ולרדוף אחריהם.

העבודה מסתיימת בסיכום קצר של ארבעת העקרונות. המנחה הוסיף דברי ברכה ושבח, וחברי המחבר הסטודנטים צירפו שני שירים בחרוזים שחיברו לכבודו בשפה הגרמנית. אין ספק כי ידיעותיו של המחבר בספרות הקלאסית ובמקורות היהדות מרשימות מאוד.

לבסוף הערה כללית: מטרת החיבור היא להראות את מהותה של מידת היושר הפרטי, של מידת החסידות, ואת חשיבותה ביחסי אנוש. היא נוגעת לשלמות המידות של היחיד. לכן אין המחבר דן בהיבטים המשפטיים המתאפיינים בכפיית ההתנהגות על ידי מוסדות המשפט. אמנם המחבר מזכיר בקצרה את העונשים הצפויים לאלה הנוהגים ללעוג, במיוחד לדברים שבקדושה. אך הוא חושב בעיקר על עונשים מידי שמים. באשר להפרתה של מידת החסידות חשוב להבחין בין עונשים משפטיים לבין עונשים מוסריים גרידא, הנבדלים ביניהם בטיב הסנקצייה. בהקשר זה עונש משפטי הוא סנקצייה פיזית המבוצעת על ידי מוסד מדינתי; כל סנקצייה אחרת היא בבחינת עונש מוסרי, כגון חרם וגינויים חברתיים,⁹⁹ עונש מידי שמים¹⁰⁰ ואף ייסורי מצפון. השאלה המרכזית היא היכן לשים את הגבול בין שני סוגי הסנקציות, המשפטי והמוסרי. כאן אנו רואים הבדל מהותי בין התפיסה היהודית-הלכתית לבין זו של המדינה המודרנית בעלת האופי הדמוקרטי-ליברלי. הראשונה רואה את מטרת המדינה – כפי שהגדיר זאת הרמב"ם – בהבאת היחיד לשלמות מעלות המידות ולשלמות המעלות השכליות, דהיינו תיקון הגוף ולתיקון הנפש. המשמעות של תיקון הנפש היא הכרת האל כמובן הרחב ביותר. לדעת הרמב"ם,

96 דברים כו 15: "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה תועבת ה' מעשה ידי חרש ושם בסתר וענו כל העם ואמרו אמן"; כו 24: "ארור מכה רעהו בסתר ואמר כל העם אמן".

97 בראשית מד 16: "ויאמר יהודה מה נאמר לאדני מה נדבר ומה נצטדק האלהים מצא את עון עבדיך הננו עבדים לאדני גם אנחנו גם אשר נמצא הגביע בידו".

98 המחבר מסתמך בעניין זה בהרחבה שוב על אוגוסטינוס: *De verbis Domini in Evangelium Secundum Mattheum, Sermo LXXXII, in 38 PATROLOGIA LATINA, ch. VI., "Correptio alias secreta, alias publica esse debet"; Caput VII, "Quando secreta esse debet, quando publica", col. 510*.

99 HANS KELSEN, *THE PURE THEORY OF LAW* 62 (M. Knight, trans., 1967, 1970)

100 השו"ש, בעמ' 28–30.

הדרך היחידה להשגת תכליות אלה היא דרך קיום תורת משה.¹⁰¹ לעומת זאת המדינה המודרנית אינה שואפת לתיקון מידותיו של היחיד בתור שכזה, אלא מטרתה ליצור את המסגרת החיצונית שבה כל אחד יכול לחיות על פי השקפתו האישית בדבר שלמות המידות. דאגתה של המדינה היא כי היחיד לא יגרום בהתנהגותו נזק לזולת. עם זאת גם במסורת ההלכה היהודית מבחינים בין סנקציות משפטיות למוסריות בתחום המידות, אם כי שלא כמו המציאות הנורמטיבית במדינה, במערכת הנורמטיבית הדתית כל כללי ההתנהגות – המשפטיים והמוסריים – ניתנו מרועה אחד. יצוין כי גם במסורת ההלכתית אין כופים עקרונית על מידת החסידות אלא מסתפקים בסנקציות "מוסריות", העשויות להיות עונשיות, כגון גינוי חברתי ועונשים טרנסצנדנטיים, או חיוביות, כגון שבח והבעת הערכה.¹⁰² בנוגע למידות מסוימות – כגון מניעתה של מידת סדום – יש מחלוקת פוסקים בדבר אכיפתה על ידי בית דין.¹⁰³

בסיכום דברים אלה: אם במערכת המשפט הישראלי מצויות הוראות הקרובות לעקרונות הנזכרים של יושר פרטי, הרי תכליתן אינה להביא את היחיד בתור שכזה לשלמות המידות, אלא להביאו לידי כך שלא יגרום נזק לזולת. כאמור, על פי תפיסת המחבר, היושר הפרטי שבו הוא דן הוא מעלה אישית הנוגעת לשלמות המידות של הפרט, החורגת מן המערכת המשפטית.

101 רמב"ם, מורה נבוכים, ג, נד. ראו יצחק אנגלרד "יחסי דת ומדינה בישראל – הרקע ההיסטורי-הרעיוני" עיוני משפט יט 741, 742–743 (1995).

102 כגון הרעיון של "רוח חכמים נוחה ממנו"; משנה, מסכת שביעית, י, ט.

103 על היחס בין המוסר למשפט בהלכה ראו באופן כללי, ISAAC HERZOG, THE MAIN INSTITUTIONS OF JEWISH LAW 381–386 (1936); ובהרחבה בספרו של שמעון פדרבוש המוסר והמשפט בישראל (מהדורה חדשה עם תוספות, התשל"ט); משה זילברג כך דרכו של תלמוד 66–96 (התשכ"ד); הודפס שנית: כתבי משה זילברג 504–534 (התשנ"ח); יצחק טברסקי מבוא למשנה תורה לרמב"ם 319–320, 382–380 (מ"ב לרנר מתרגם, התשנ"א); משה דרורי השימוש לרעה בזכות במשפט העברי – כופין על מידת סדום (ירון אונגר עורך, התש"ע); Shmuel Shilo, *On One Aspect of Law and Morals in Jewish Law: Lifnim Mishurat Hadin*, 13 ISR. L. REV. 359 (1978); SHUBERT SPERO, MORALITY, HALAKHA AND THE JEWISH TRADITION 166–200 (1983). ראו במיוחד שלום אלבק "משפט ומוסר במסורת ישראל", מחקרי משפט א 40–57 (1980); פורסם שוב: שלום אלבק יסודות דיני הממונות בתלמוד 13–34 (התשנ"ד).